

“ИККИ КАРРА ИККИ – БЕШ” ҚИССАСИДА ДАВР ВА РУҲИАТ



Рустам Умурзаков

Таянч докторант,

Фарғона давлат университети



<https://doi.org/10.37547/jcass/volume02issue02-a5>

Аннотация: Ушбу мақолада ёзувчи Ў.Ҳошимовнинг “Икки карра икки – беш” қиссасидаги бола образи давр ва руҳият нуқтаи-назаридан тадқиқ этилади. Муҳит сабаб боланинг ички олами, ижтимоий ҳаёт билан тўқнашувдаги руҳий ҳолатлари тасвири таҳлил қилинади. Бола образи орқали 80-йиллар ижтимоий муносабатлар тизимида ёш авлоднинг давр яратган муҳитда бугуни ва келажagini бой берган йўқотилган авлод эканлиги очиқ берилади.

Калит сўзлар: Қисса жанри, бола образи, ўтиш даври, сатирик қисса, аллюзия, бола эътиқоди, бола нигоҳи ва муаллиф муносабати, динамик сюжет.

ЭПОХА И ПСИХОЛОГИЗМ В ПОВЕСТИ “ДВАЖДЫ ДВА – ПЯТЬ”

Рустам Умурзаков

Докторант,

Ферганский государственный университет

Аннотация: В данной статье описание детства в узбекской прозе анализируется на примере произведений “Дважды два – пять” У.Хашимова. Художественная цель писателя подразумеваемая в описании детства, раскрывается в значениях подтекста. Показаны общие свойства повестей, в которых главенствует описание детства. Исследовано что эту общность поддерживает образ ребенка.

Ключевые слова: жанр повести, традиции повествования, убеждение ребёнка, гравитация человека, динамический сюжет, психологизм, психология слова, психологическое описание, душевная свобода.

ERA AND SPIRIT IN THE STORY “TWICE TWO IS FIVE”

Rustam Umurzakov

PhD Student,

Fergana state university

Abstract: This article analyzes the image of a child in the story “Twice two is five” by U.Khoshimov. The environment reveals that the child's views lead to hatred, then to exposure and revenge, and eventually to disbelief, and as a result he becomes a person who has no support and does not trust anyone.

Keywords: story genre, child image, child belief, belief breakdown, child view and author's attitude, human gravity, psychology, dynamic plot, description of orphan.

Кириш

Бадий асар муайян бир маданий-ижтимоий муҳитда яратилиб, ижодкор маълум бир тарихий даврда ижод қилар экан, бадий образни давр ва руҳият нуқтаи-назаридан тадқиқ этиш ўз табиийлиги ва долзарблигини йўқотмайди. Қолаверса, замонавий поляк адабиёт назариячиси Е.Форыно таъкидлаганидек, бадий асар “маълум бир ҳужжат, у ўша давр бадий фикрининг маҳсули сифатида баҳоланиши лозим” [24, с. 275]. Шу маънода мақолада ўзбек адабиётида алоҳида ўринга эга бўлган ёзувчи Ўткир Ҳошимовнинг “Икки карра икки – беш” қиссасига мурожаат этамиз.

Бадий образнинг мукамаллиги у яшайдиган муҳитнинг қай даражада тасвирланганлиги билан ҳам белгиланади. Чунки, инсон руҳияти фақат ички хусусиятлар билан изоҳланмайди, уни ўраб турган ва фаолиятининг маълум йўналишини белгилайдиган ташқи шарт-шароит, ижтимоий-тарихий давр ҳам мавжуд. Ҳақиқий санъаткор давр учун аҳамиятли образ яратар экан, бу образни ўзи ўсган муҳитдан ажратиб тасвирламайди. Бадий асарда инсондан ташқаридаги муҳит бўлмаганидек, ҳаракати ва руҳияти муҳит билан асосланмаган образ ҳам йўқ. Негаки, ҳар бир инсон қиёфасининг шаклланиши у мансуб бўлган ижтимоий муҳитга боғлиқ. Шу маънода бола образини ҳам у мансуб бўлган

жамиятдан ажратиб тушуниб бўлмайди. Боланинг руҳияти унга мос келмаган ноқулай шароитга қарши туришида ёки муҳитнинг қурбонига айланишида яққолроқ кўринади. Ёзувчи бола мансуб даврни умумлашган ва индивидуаллашган ҳолда акс эттиради. Бола образини турли синовлардан ўтказиш жараёнида ўз қаҳрамони руҳиятини очишга ёрдам берадиган ҳаётини вазиятларни танлаб олади. Бу эса образ руҳияти ва ижтимоий моҳиятини очишга хизмат қилади. Айтмоқчимизки, муҳитнинг инсонга ёки аксинча, инсоннинг муҳитга таъсири, яъни давр ва руҳият адабиётшуносликнинг доимий масаласи ҳисобланади.

Адабиётшуносликда муайян ижтимоий-тарихий даврни бадий идрок этишга бағишланган асарлар тадқиқи муҳим аҳамиятга эга. Бунда ўша даврнинг миллат ва жамият тарихидаги муҳимлиги ҳисобга олинади. XX аср ўзбеклар ҳаётида инқилоб ва биродаркушлик уруши йиллари, коллективлаштириш даври, шахсга сиғиниш оқибатларининг тугатилиши, турғунлик йиллари, шўро тузумининг емирилиши ва Мустақиллик – янги иқтисодий муносабатларга ўтиш давлари алоҳида эътиборга лойиқ.

Натижалар ва муҳокама

Тадқиқотчи К.Шахобовнинг фикрича, “XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан эътиборан собиқ иттифоқ

мамлакатларида эски давр ва янги давр оралиғидаги босқич – ўтиш даври бошланди. Бу фикрга аниқлик киритиб ўтиш зарурати бор. Гап шундаки, шўро замони адоғидаги “ошкоралик даври” деб номланган босқич, уни бошлаб берганлар режасига кўра, асло ўтиш даври эмас, эски тузумни “реанимация” қилиш, уни сақлаб қолиш йўлидаги охирги уринишлар эди. Бироқ жамиятда янгиланиш эҳтиёжи етилиб бўлганлиги сабабли ҳам бу жараёнлар кутилгандан тамом ўзгача натижага олиб келди, аниқроғи, шўро тузумини таг-томири билан емирган жараёнларни бошлаб берди” [29]. Бу даврда жамиятнинг барча қатламларида ижтимоий-маънавий зиддиятлар кескинлашиб, чуқурлашиб борди. 1985 йилда М.Горбачев томонидан эълон қилинган қайта қуриш сиёсати аниқ дастурга асосланмагани учун жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий инқироз империя таназзулини тезлаштирди. Шу каби сиёсий жараёнлар, ижтимоий-тарихий шароит ва уларнинг инсон тақдирига таъсири бадий адабиёт учун катта материал бўлиб хизмат қилди. Натижада инсон қалби, унинг руҳияти бу даврнинг энг муҳим муаммолари ҳал қилинадиган майдонга айланди.

Жамият иллатларини сатирик йўл билан фош этувчи, давр сиёсати манзараларини ўзида акс эттирувчи асарлардан бири сифатида “Икки карра икки – беш” қиссаси дастлаб “Шарқ юлдузи” журналининг 1987 йил 2-3-сонларида чоп этилган. Уни муаллиф сатирик қисса деб номлайди ва эпиграф ўрнида шундай изоҳ қолдиради: “Бу қисса бошдан-оёқ эксцентрик услубда қурилган. Начора “ошириб ёзишлар” ҳақида озми-кўпми, ошириброқ ёзиш керакда! Асарнинг талай саҳифалари қоғозга тушаётганида ўзим ҳам кулдим.

Лекин бундан беш-олти йил илгари унда тасвирланган воқеаларнинг кўпини ўз кўзим билан кўриб, ўз қулоғим билан эшитганимда... йиғлагим келган эди” [30, б. 59]. Мустақиллик даврида нашр этилган китобларда бу изоҳ олиб ташланган, лекин қиссанинг структураси деярли ўзгармаган, дастлабки нашрдаги 19 боб кейинги нашрларда ҳам бир хил сақланган. Яна бир жиҳат мустақилликдан кейинги нашрларда қисса “хажвий қисса” номи билан чоп этилди. Бунга сабаб қилиб давр таъсирини кўрсатиш мумкин. Чунки қисса ёзилган даврда унда кўтарилган муаммолар жамият учун сатирик руҳ касб этарди. Кейин эса, яъни мустақилликка эришгандан сўнг у даврлар хажв билан ёдга олинадиган бўлди. Бу нарсa муаллиф эпиграф сифатида берган изоҳида ҳам сезилади.

Қиссанинг бош қаҳрамони – Қўшоқвой Салимов, қашқадарёлик йигит. У қисса аавалида 9 ёшда бўлади, шу ёшда мактабга киради. Шу даврдан бошлаб унинг деярли ўн беш йиллик ҳаёти ҳикоя қилинади.

Қиссанинг номида ўзига хос аллюзияни кўриш мумкин. Лотинчада “ишора, ҳазил” маъноларини англатувчи аллюзия стилистик усул сифатида барчага таниш деб ҳисобланган реал сиёсий, маиший, тарихий ёки адабий фактга ишора қилишга асосланади. “Икки карра икки – беш” номида ўтган аср 80-йиллари ўрталарида кечган “пахта иши”, “қўшиб ёзиш” сиёсатига нисбатан киноявий ишорани англаш мумкин. Қисса номини $2 \times 2 = 5$ шаклида математик рақамлар билан ҳам ифодаласа бўлади. Математика илмида нолга бўлиш мумкин эмас қонунияти бор. Мана шу қонуният бўйича ҳисобланганда икки карра икки бешга

Филология / Филология / Philology

тенг бўлади. Бу математик белгиларда қуйидагича ифодаланади:

$$a^2 - a^2 = a^2 - a^2$$

$$(a-a)(a+a) = a(a-a)$$

$$2a = a$$

$$2 = 1$$

$$2+3=1+3$$

$$5=4$$

$$5=2*2$$

Демак, муаллиф қиссани номлашда нафақат санъатдаги аллюзия ҳодисаси, балки математик қонуниятларни ҳам назарда тутган. Муаллиф қўшиб ёзиш сиёсатини математик йўл билан ҳам кўрсатмоқчи бўлади. Натижада давр фожиасини очиб берувчи асарнинг ғоявий-бадий мақсади амалга ошган.

Қиссада нафақат 80-йилларнинг 2-ярми воқеалари, балки бутун тузум давомида шаклланган ижтимоий муаммолар ҳам ёритилган. Бу жиҳатлар ёзувчининг “Нур борки, соя бор” романида ҳам мазкур қиссадан ўн йил аввал қаламга олинган. Романда ўша пайтгача айтилмаган, айтишга чўчилган муаммолар тасвирланади. Олий ўқув юртига киришдаги адолатсизлик, мактаб зиёлиларининг колхоз раҳбарларига қарамлиги, илм соҳасидаги қаллобликлар юқоридаги романда (1977) қиссадан аввал айтилган. Қисса ёзилган даврга келиб, жамиятда ошкоралик, қайта қуриш сиёсати авж олган пайтда юқоридаги иллатлар бола образи орқали баралла айтилди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, қисса марказига бола образининг қўйилиши ёзувчи бадий ниятини амалга оширишда муҳим жиҳат ҳисобланади. Тарихан эътибор берилса, шўро давлати ҳар ўн йилликда миллий

республикаларда “сиёсий тозалаш” кампаниясини олиб боргани маълум бўлади. Аср бошларидаги Қўқон мухториятининг йўқ қилиниши, 20-йиллар охирида зиёлиларга қарши оммавий хужум, 30-йиллар қатағони, 40-йилларнинг охирида яна зиёлиларнинг Сибирга сургуни, 60-йиллардаги сиёсий-мафкуравий курашлар, 70-йиллардаги соцреализм учун кураш, 80-йилларнинг 2-ярмидан бошлаб “ўзбеклар иши” номи остида жиловни тортиш сиёсати. Ўз навбатида бу жараёнлар адабиётда акс-садосини берган.

Қисса ёзилганига ўттиз йилдан ортиқроқ вақт ўтишига қарамай, у ҳақда адабиётшуносликда муносабат шаклидаги санокли мақолаларни ҳисобга олмаганда жиддийроқ тадқиқот амалга оширилмаган. Бунинг кўпчилиги асарнинг бадий савияси юқори даражада эмаслиги билан изоҳласа, айримлар қисса нашр этилгандан сўнг кўп ўтмай тузумнинг янгиланиши унинг қимматини яна ҳам туширганини таъкидлайдилар. Бизнингча, бундай фикрлар тўла илмий асосга эга эмас. Қисса бадий тил, давр ва руҳият, қаҳрамон танлови, сатира ва сарказм, бадий-услубий воситаларнинг кенг қўлланилиши жиҳатидан анча мукамал ҳисобланиб, муаллифнинг бошқа қиссалари даражасига кўтарилади. Қолаверса, бош қаҳрамон сифатида бола образининг гавдалантирилиши тадқиқотимиз учун муҳим саналади. Ҳар бир асар воқеалари ягона қаҳрамон атрофида ривожланишини ҳисобга олган ҳолда, Қўшоқвой образини давр ва руҳият нуқтаи-назаридан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Қиссада Қўшоқвойнинг руҳияти асосан диалогларда очилади. Шу ўринда

Филология / Филология / Philology

диалогнинг бадий асардаги функциясига эътибор қаратамиз. Илмий манбаларда диалог сюжетни ривожлантириш, характерни такомиллаштириш, конфликтни кескинлаштириш, қаҳрамонларнинг ички дунёсини чуқурроқ очишга хизмат қилиши таъкидланади. Персонаж кечинмаларининг бутун бир йиғиндиси диалог структурасида намоён бўлиши мумкин. Қўшоқвой руҳиятини ёрқинроқ очишда муаллиф диалогнинг “баҳс-диалог” туридан унумли фойдаланади. Қўшоқвой асосан катталар билан бундай диалогга киришади. Унинг “баҳс-диалог”лари асар ғоясига мос равишда маиший, ахлоқий, илмий мавзуларда кечади. Муҳими, қаҳрамонимиз уларнинг кўпчилигида ўз позициясини сақлаб қолади ва баҳсда ғолиб чиқади.

Адабиётшунос Й.Солижоновнинг кузатишича, 80-90-йилларга келиб, ўзбек адабиётида баён марказига қаҳрамон нуқтаи-назари илгари сурилган асарлар ҳийла кўпайди. Бунда ўз-ўзидан муаллиф муносабатини ифодалаш шакллари тубдан ўзгара бошлади [22, б. 44]. Худди шундай ҳолат “Икки карра икки – беш” қиссасига ҳам тегишлидир. Қиссада қаҳрамон нутқи таркибига муаллиф ижодий услубига хос сўз ва ибораларнинг киритилиши муаллиф ва қаҳрамон муносабатлари уйғунлик касб этиб, ғоявий-эстетик вазифа бажарганлигини кузатиш мумкин. Зеро, Қўшоқвой нутқидаги сўз ва иборалар муаллифнинг бошқа қаҳрамонлари нутқида ҳам учраб туради. Яна бир жиҳат Ў.Ҳошимов “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” асари орқали афоризмларнинг яхши намуналарини яратган. Муаллиф “Икки карра икки – беш” қиссасида ҳам бу усулдан кенг фойдаланади. Қўшоқвой

нутқидаги кинояли, теша тегмаган афоризмлар қиссада киноявийлик ва сатирани таъминлашга қаратилган.

“Икки карра икки – беш” сатирик руҳдаги қиссадир. Унинг бош қаҳрамони Қўшоқвойда ҳам сатирик образга хос айрим хусусиятлар бор, лекин асосий сатирик руҳ қиссадаги сюжетни ташкил қилувчи ситуацияларда, муаллифнинг позициясида кўринади. Муаллиф қиссада жамият иллатларини сатира орқали фош қилиш, инкор қилиш мавқеида туради. Натижада Қўшоқвой “мен жамият ичида” концепцияси бўйича ҳаракатланади. Ташқи муҳит билан тўқнаш келинганда Қўшоқвойнинг яшириниб ётган руҳий ҳолати уйғониб кетади. Жамият аъзолари билан зиддиятга боргунга қадар унинг руҳияти ташқи шароит ва воқеа-ҳодисалардан мустақил эди, яъни унда болаларча софлик, қувноқлик бор эди.

Қиссада руҳият ифодаси турли усуллар воситасида юзага келтирилади. Улардан асосийлари: қаҳрамон кечинмаси унинг нутқидан англашилиши, қаҳрамон руҳий ҳолати муаллиф нутқи воситасида берилишидир. Рус психологи Л.Виготскийнинг фикрича, “Ҳамма жойда – фонетикада, морфологияда, лексика ва семантикада, хатто ритмика, вазн ва мусиқада – грамматик ва шаклий категориялар ортида психологик омиллар яширинган бўлади” [6, б. 29]. Қиссада Қўшоқвойнинг руҳияти тадрижий шаклланиб боради. Биз буни унинг бевосита нутқидан англаб борамиз. Айниқса, унинг диалоглари қисса ғоявий мазмунини ташкил қилади. Воқеалар аввалида Қўшоқвой нутқида киноя устунлик қилса, сюжет ривожланиши билан бу киноявий

муносабат сарказмга, қисса сўнгида инвективага айланади. Адабиётшунослик илмидан маълумки, киноя – сарказм – инвектива тадрижий мазмунга эга бўлиб, улар бир-биридан нутқнинг кескинлашуви, парданинг олиниши билан фарқланади. Қўшоқвойнинг қисса аввалидаги нутқи асосан киноядан иборат, унинг нутқида сўз ёки жумла кўпроқ тескари маънода ишлатиладики, бу киноянинг антифразис кўринишига мос келади:

“-Мен мисол айтяпман, Салимов! Айиришни мисол қияпман, тушундингми?

-Айиришни билмайман! – дейман мен ҳам зарда билан. –Қўшишни яхши кўраман.

-Бўпти! Сенда олтига ёнғоқ бор эди. Мен тўртта қўшдим. Ҳаммаси қанча бўлади?

-Ўн битта!

-Қўшоқвой! – Ўқитувчи опамиз қайтадан тушунтиради. –Мана қараб тур... – У бармоқларини букиб санашга тушади...

Ўнта бўлганини ўзим ҳам биламан. Лекин ҳеч бўлмаса, битта қўшиб айтмасам, ақалли жиндек лоф қилмасам бўлмайди-да, нима қилай?” [28, б. 13]

Воқеалар ривожланиб, Қўшоқвой жамият ичига кириб боргани сари унинг нутқи кескинлашиб, сарказм пайдо бўла бошлайди. Яъни киноядан фарқли равишда назарда тутилган объект билан ифоданинг ўртасидаги парда олинади:

“-Даромаднинг мазаси йўқ! – дедим хўрсиниб. -Яқинда синглимни узатаман деб, дадамнинг бели чиқиб кетди. ... бизнинг удумимизда қиз узатган ота-она ақалли тўққизтагина кўрпа қилиши

керак. Дадам шўрлик тўққизта кўрпага чит излаб Тошкентгача бориб келса, денг. Ҳайронман, мухбир ака, пахта планини қанча ошириб бажарсак, чит, сатин, сочиқ деган матахлар шунча камайиб кетяпти...Ҳали буёқда ўзимнинг уйланишим бор, -дедим ғўлдираб. –Юравераманми, бошим туйнукдан чиқиб! Уйланиш ҳазил гапми, мухбир ака! Дадам бир инвалид бўлса...” [28, б. 114].

Парчадан англашиладики, “Машъал” колхозининг машъали бўлиш, бригадирлик Қўшоқвойга шунчаки ниқоб эди. Бу ниқоб остида унинг индивидуаллиги мавжуд эмаслигининг ўзи сарказмдир. Қиссада “мавжуд ижтимоий муносабатлар тизимида инсон аслида ким?”, деган масала ҳам илгари сурилган бўлиб, унда Қўшоқвой тимсолида янги авлоднинг, оддий ишчиларнинг, мактаб ва олийгоҳ ўқитувчилари мисолида зиёлиларнинг ўрни бадий тасвирланган. Хусусан, Қўшоқвойнинг “мен”и йўқ даражадаги “мен”дир. Агар у раис ўғлининг ўртоғи, бригадир, Наргисхоннинг ошиғи бўлмаса, жамият ичида ҳеч ким. Бироқ Қўшоқвойдаги сарказмнинг ўзига хослиги шундаки, у ўз ниқобини ўзи ечади, алданганини, ҳаёти сохталикдан иборат эканини ўзи англаб етади. Раис ва унинг атрофидагилар сохталик ниқобидан охиригача воз кечмайдилар (раис ишни босди-босди қилиш учун, хатто, ўз ўғлига пора таклиф қилади), муаллиф раис ва унинг атрофидагилардаги индивидуал хусусиятларни бўрттириш орқали давр иллатларини, жамиятдаги ҳукмрон табақа характери умуллаштиришга эришади. Қўшоқвой эса, ўзидаги табиийликни, софликни сақлашга уринади. Қисса сўнгида далага, табиат қўйнига қайтгиси келади.

Бу даврга келиб Қўшоқвой ёш нуқтаи-назаридан ўспирин ёшида эди. “Камолот бўсағаси” деб аталувчи бу ёш даврида ўспирин катталар жамоасининг тўлиқ аъзоси бўлишга субъектив интилади, унда катталиқ ҳисси юзага келади. Қўшоқвойда кечаётган бундай физиологик ва психологик хусусиятлар катталар томонидан инobatга олинмайди. Унга боладек муомала қилинади. Айнан катталарда ўспиринларга нисбатан кичкина болага бўлгандек муносабат сақланиб қолиши улар ўртасида низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Қисса сўнгида Қўшоқвой 23-24 ёшга етади. Ёш даврларига кўра, 21 ёшгача одамда характер шаклланади. Ундан кейин эса, муҳитга мослашувчанлик, келишувчанлик тобланади. Жамиятда маълум бир мавқега эришиш лозим бўлган бир даврда у алданганини билади. Лекин у қўшниси Турсунбой ака, ўртоғи Панжи каби қисматга кўниб кетмайди. Қисса сўнгида Қўшоқвой руҳиятида эврилиш содир бўлади, унинг ҳаракат ва нутқлари киноя ва сарказмдан инвективага айланади. У ҳукмрон гуруҳга қарши ҳужумга ўтади:

“-Мана сенга мелиса! – дедим хунук қилиқ қилиб. – Ўша пуллардан сенам улушингни олгансан. Обком вакили ҳам. Бўлмаса, Эргашевни нега қаматдиларинг? Ҳалол одамни нега турмага тикдиларинг! Ҳамманг ўғрисан! Ҳамманг ҳаромхўрсан. Виждонсизлар! Еган-ичганларинг – ҳаром, топган-тутганинг ҳаром. Мана, от! Ўлдир. Ўлдириб қўя қол! Жонимдан тўйиб кетдим!

...Кейин нима бўлгани эсимда йўқ”.
[28, б. 198].

Қисса воқеалари тасвирланган XX асрнинг 80-йилларида жамият аъзолари онгида кескин зиддиятлар юзага кела бошлади. Кишилар орасида “оталар ва болалар” тарзида кечувчи дунёқараш асосидаги зиддиятлар кучайди. Янги авлод эски авлод топинган қадриятларни инкор қила бошлади. Бу жиҳат қиссадаги Раис ва унинг ўғли Шодивой муносабатида кўринади. Тадқиқотчи А.Қаюмов Шодивой ўз отасини тергов қилишдан бош тортишини миллийлик аспектида таҳлил қилиб, қаҳрамонлардаги ижтимоий-ахлоқий дунёқараш ва муносабатларга миллийлик нуқтаи-назаридан ёндошади [15].

Эътибор берилса, Қўшоқвойнинг бутун ҳаёти неагентивликдан иборат. Яъни “неагентивлик – одамларнинг шахсий ҳаёти ўзларининг измида эмаслиги, турмуш ҳодисаларини назорат қилишнинг чекланганлиги; кишиларнинг тақдирга ишонувчанлиги (фатализмга мойиллиги), ювош ва итоаткорлиги; индивиднинг мақсад сари интилишга ва ҳодисаларнинг назоратчиси бўлишга уринишдаги бўшанглигидир” [5, с. 33]. Умуман, 80-йиллар қиссаларида ҳаётдаги ўзгаришлар табиий равишда акс эттирилди. Шунинг учун ҳам бу давр қиссаларини жамият ҳаётининг табиий оқими билан бевосита боғлиқ ҳолда ўрганиш зарур. Шу маънода қисса охирида Қўшоқвой муроса йўлини танлаганлиги, охиригача кураша олмаганлигини давр руҳи билан боғлаш мумкин, яъни ҳаётда шундай даврлар ҳам бўладик, кишилар мавжуд ижтимоий муносабатлар, қадриятлар эскирганлигини англай бошлайдилар, лекин жамиятни ислоҳ қилиш учун янгича қараш ва ғоялар юзага келмаган бўлади. Бундай даврда кишилар руҳий

оламида эврилишлар рўй беради. Қисса яратилган 80-йилларнинг ўрталарида жамиятимиз ҳаётида ана шундай оралиқ вазият юзага келган эди. Ўша давр сиёсий газеталарида, хатто, аниқ муддат билан “80-йиллардаги авлод коммунизмда яшайди”, деган ваъдалар аслида пуч бўлиб чиқади.

Қисса охирида Қўшоқвойнинг руҳияти яна ҳам очилади. Омадсизлик, мақсадга етолмаслик, яъни фрустрация натижасида унда тажовузкорлик шаклланади. Қўшоқвой фрустрациясининг мураккаблиги шундаки, у очикчасига алданади. Унинг ҳаракатлари ва хатто, руҳияти ҳам ҳукмрон доира сценарийси бўйича бошқариб турилади. У алданганини билганда, ўйлаган мақсадларига эришолмаганда тажовузкорлик ҳаракатлари намоён бўлади. Бу инсон психологияси бўйича табиий руҳий жараён бўлиб, кўпинча беҳуда ҳаракат эканлиги билан характерлидир. Воқеалар сўнгида Қўшоқвой руҳий хасталикка чалинади. Қиссадаги унинг охирги суҳбати шифокор билан кечади ва у тақдирга тан бергандек, муроса йўлини танлагандек бўлади: “Менга тезроқ жавоб беринг, хўпми? Шундоқ қилинг, дўхтиржон! Ишни соғиниб қолдим. Далани, пахтазорни қўмсаяпман. Терлаб-пишиб ишлагим келяпти. Бўптами, дўхтиржон! Раҳмат! Қўлни ташланг...” [28, б. 207]. Қаҳрамонимиз шунча воқеалардан кейин ҳам яна ўша муҳитга қайтмоқчи бўлади. Қўшоқвойнинг ҳаракатлари фақат фош этиш билан чекланади. Тадқиқотимизда таҳлилга тортган бошқа бола образларидан факрли равишда Қўшоқвой асар сўнгида муроса йўлини танлаб, яна муҳитга қайтмоқчи бўлган образдир. Айнан мана шу жиҳат давр руҳини яққол кўрсатади. Чунки,

қисса ёзилган даврда бутун бошли жамият янгиланишларга умид қилиб, муроса йўлини танлаб турган эди. Жорий тузумга ишончнинг емирилиши, янги тузумни тўлиқ тасаввур қила олмаслик жамият аъзоларининг умумий қиёфасини белгилар эди. Назаримизда, Қўшоқвойнинг муҳитга охиригача қарши турмагани ёки унинг қурбонига айланмагани қисса бадиийлигига бироз соя солгандек таассурот қолдиради.

Умуман олганда, Қўшоқвойда давр қаҳрамонлари руҳидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий ҳаётга фаол муносабат кўзга ташланади. У фақат кузатувчи эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг фаол иштирокчисидир. Жумладан, Ойбекнинг “Болалик” қиссасидаги Мусавойдан кўра Қўшоқвой кўпроқ динамик фаолликка эга. Унинг эшак миниб юриши ва лофчилиги бизга ёш Насриддинни эслатади. Бундан ташқари қиссанинг “Шум бола” қиссаси билан ўхшаш жиҳатлари талайгина. Масалан, Шум бола “бир айбим бор – ёлғон гапирмасам турулмайман”, деса, Қўшоқвой “лоф қофи билан гапирмасам кўнглим жойига тушмайди” дейди. Шум бола ва Қўшоқвойнинг бу “айб”ларида давр сиёсатининг энг нозик жиҳатларини кўриш мумкин. Шум бола мансуб XX асрнинг 20-йилларида жамиятда ёлғон, алдов авж олган бўлса, Қўшоқвой мансуб 80-йилларга келиб, қўшиб ёзиш, порахўрлик, сохталик хадди асосига кўтарилган эди. Қўшоқвойнинг дўхтир билан суҳбати Шум бола ва Сарибой диалогини эслатади. Қўшоқвойнинг Раис бува ва Ойсарани “ушлаб олиш” воқеаси “Шум бола”да ҳам бор. Рус тадқиқотчиси Е.В.Гусеванинг таъкидлашича, болалик мавзусининг таъсири остида нафақат конкрет муаллифнинг бадиий оламига, шу билан бирга, даврларнинг ўзаро

товуш бериб йўқлама қилишига ва замондошларнинг бир-бирлари билан диалогларига назар солиш мумкин. Шу маънода Ғ.Ғулом ва Ў.Ҳошимовнинг устоз-шогирд сифатидаги ижодий диалогларини “Шум бола” ва “Икки карра икки – беш” қиссалари мисолида кўришимиз мумкин.

Хулоса

Хуллас, XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўзбек адабиётида олам ва одамни бадиий тадқиқ этишга кўпроқ эътибор берилди бошлади. Ўшандан буён қаҳрамон руҳий ҳолатининг ижтимоий психологик, физиологик ва бошқа сабабларини чуқур бадиий тадқиқ этишга уриниш кучайиб бормоқда. Бу нарсаси бола образи етакчи бўлган қиссаларга ҳам тааллуқлидир. Агар аср боши ва ўрталаридаги бола образлари асосан ижтимоий фаол бўлсалар, аср охирида келиб, уларнинг ички олами, муҳит билан тўқнашувдаги руҳий ҳолатлари тасвири етакчилик қила бошлади. Бошқа образлардан факрли равишда Қўшоқвой асар сўнгида мураса йўлини танлаб, яна ижтимоий муҳитга қайтмоқчи бўлган бола образи сифатида гавдаланади. Айнан мана шу жиҳат давр руҳини яққол намоён этган. Қисса ёзилган даврда бутун бошли жамият ҳам янгилашларга умид қилиб, мураса йўлини танлаб турган эди. Чунки ўтиш даврида жорий тузумга ишончнинг емирилиши ва янги тузумни тўлиқ тасаввур қила олмаслик жамият аъзоларининг умумий қиёфасини белгилаб берувчи хусусият саналади.

“Икки карра икки – беш” қиссасидаги бола образини таҳлил қилиш орқали 80-йиллар ижтимоий муносабатлар тизимида болалар, яъни ёш авлод жамият учун аслида ким эди, деган саволга жавоб топишимиз мумкин. Давр яратган муҳитда улар бугуни ва

келагагини бой берган йўқотилган авлод эди. Чунки, 80-йиллардаги қайта қуриш, сиёсий қатағонлар, “пахта иши” каби жараёнлар янги бир авлоднинг йўқотилишига сабаб бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адабиёт – инсонни кашф қилиш (муаллим, адабиётшунос Талъат Солиҳовни хотирлаб). – Т.: Янги аср авлоди, 2016. -136 бет.
2. Бабаева С. Ўзбек ва АҚШ адабиётида болаликнинг бадиий талқини (Ғ.Ғулом ва М.Твен ижоди мисолида). ф.ф.н. диссертацияси автореферати, – Т., 2012.
3. Бобохонов М. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида психологизм, ф.ф.н. диссертацияси автореферати. –Т., 2012.
4. Боймуродов Н. Амалий психология. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.:Языки славянской культуры, 2001.
6. Виготский Л. Психология искусства, – М., 1968.
7. Ғозиев Э. Психология (ёш даврлари психологияси). – Т.: Ўқитувчи, 1994.
8. Дуйсенбаев О. Ўткир Ҳошимов ижодида она образи. фил.ф.н.дисс., –Т., 2011.
9. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. –Т.: Маънавият, 2010.
10. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.:Мухаррир, 2011. - 88 бет.
11. Каримов Ҳ. Адабий портретлар: О.Ёкубов, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов, Т.Мурод. – Т.: Янги нашр, 2017. - 420 бет.
12. Каримов Ҳ. Кечаги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар). – Т.: Янги нашр, 2018. - 320 бет.

Филология / Филология / Philology

13. Кийикбоев Ф. Ўзбек насрида оталар ва болалар муаммоси: генезиси, реалистик талқини (1970-2000). ф.ф.н.дисс.автореф., –Т., 2011.
14. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. –Т.,1991.
15. Қажумов А. Ҳозирги ўзбек насрида миллий характер ва бадиий маҳорат (Ў.Ҳошимов ва Н.Жалолiddин ҳикоялари мисолида). фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дисс., –Фарғона, 2018.
16. Қосимов А. Адабиётда болалик маънавий-ахлоқий категория сифатида. фил.ф.н.дисс., –Т.,1999.
17. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. –Т.: Навоий университети, 2018. -480 бет.
18. Қуронов Д. ва бошқалар. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010.
19. Расулов А. Ардоқли адиб. –Т.: Шарқ, 2001. -128 бет.
20. Рустамова М. Истиқлол даври ўзбек қиссаларининг тараққиёт тенденциялари. фил.ф.н.дисс., –Т., 2005.
21. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т., 2004.
22. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. – Т.: Чўлпон, 2002. - 128 бет.
23. Умуров Ҳ. Бадиий ижод асослари, – Т.: Ўзбекистон, 2001.
24. Форыно Е. Введение в литературоведение. – Варшава. 1991.
25. Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиги: тараққиёт муаммолари (XX аср сўнгги чораги). –Т., 2008.
26. Ҳамдам У. Бадиий тафаккур тадрижи. –Т.: Янги аср авлоди, 2002. - 200 бет.
27. Ҳошимов Ў. Дунёнинг ишлари. –Т.: Мериус, 2012. - 272 бет.
28. Ҳошимов Ў. Икки қарра икки – беш, ҳажвий қисса, ҳикоялар ва хангомалар. –Т.:Янги китоб, 2020. - 336 бет.
29. Шахобов К. Ҳозирги ўзбек насрида ўтиш даврининг бадиий талқини (Ш.Холмирзаев асарлари мисолида). фил.фан.бўйича фалс.док. (PhD) дисс. –Фарғона, 2019.

“Шарқ юлдузи” журналы, 1987 йил 2-сон.